

נחום אפנדי — יהודי חצר או מדינאי?

מאת
הגר הלל

Esther Benbassa, *Un Grand Rabbin Sepharade en Politique 1829–1923*, Presses du CNRS, 1990

ספר הביכורים של אסתר בנבסה הוא תמצית בהירה ומעובדת היטב, המבוססת על מחקרה החלוצי בנושא: Haim Nahum Effendi, dernier Grand Rabbin de l'Empire Ottoman (1908–1920), שהוגש לשם קבלת תואר דוקטור באוניברסיטת פריז, 1987. הספר יצא במסגרת סדרת מונוגרפיות, שסיסתה "יחיד-רבים" מבטאת את המגמה ללמוד מן הפרט על הרבים ולמקם את האירוע החד-פעמי בתהליך היסטורי רחב. שני חלקים לספר: החלק הראשון כולל סקירה היסטורית, הסוקרת ומנתחת את פעילותו של הרב נחום, מושא המחקר, בהקשר היסטורי של המקום — איסטנבול, והתקופה — 1892–1923; החלק השני כולל מבחר מכתביו לארגון כ"ח, שמתוכם עולה דמותו של גיבור הספר בצורה מוחשית וחייה.

מבנה הספר, על שני חלקיו, מאפשר למחברת להציג את העבר משתי זוויות ראייה. זווית הראייה של הפרט החי את האירועים, וזווית הראייה של החוקר הבוחן את האירועים האלה ממרחק של זמן ומתוך פרספקטיווה. השילוב המוצלח של תיעוד ארכיוני עם סקירה היסטורית יכול לשמש מגוון רחב של קוראים: תלמידים, חוקרים וחובבי היסטוריה. המכתבים הכלולים בחלקו התיעודי של הספר נבחרו בקפידה, והם מלווים את הנושאים הנדונים בסקירה ומדגימים אותם יפה. לנוחיותו של הקורא מצורף גם לוח כרונולוגי של האירועים המרכזיים שהטביעו את חותמם על הרב נחום.

נחום אפנדי, מי שכונה האישיות "הרבנית ביותר מבין הדיפלומטים והדיפלומטית ביותר מבין הרבנים" ייזכר בתורת רבה הראשי האחרון, ואולי הסגוני ביותר, של יהדות האימפריה העות'מאנית. הוא נולד ב־1873, בעיירה על־יד איזמיר, למשפחה בעלת ייחוס ספרדי. את השכלתו היהודית רכש בישיבת טבריה ואת תרבות סביבתו ספג בתיכון ממשלתי באיזמיר ובבית הספר הגבוה למשפטים באיסטנבול. את הכשרתו בתורת רב קיבל בסמינר הרבני בפריז ובתורת מזרחן — בסמינר לשפות שמיות של הקולג' הצרפתי. בשנות 1909–1920 שימש רבה הראשי של האימפריה העות'מאנית. שמו של נחום אפנדי הועלה

כמה פעמים כמועמד לתפקיד סנטור או שר בממשלת "הטורקים הצעירים". קשריו עם המערב עשו אותו מועמד מתאים לתפקידי קישור וגישור בין שולחיו העות'מאנים ובין מעצמות המערב. גולת הכותרת של הפן הזה של פעולותיו היא צירופו, בתורת יועץ לא רשמי, למשלחת הטורקית בוועידת לואן בשנות 1922–1923. מינויו האחרון — בתורת רב ראשי של קהיר (1925–1960) — הוא פרק היסטורי בפני עצמו, החורג מגבולות המחקר שלפנינו.

דמותו רבת המעללים של הרב נחום אפנדי והתקופה רבת התהפוכות שבה פעל, בצירוף סגנונה הקולח של המחברת, הופכים את הספר לסיפור מתח של ממש. אך שלא כבסיפור מתח רגיל מוצא עצמו הקורא, החוזר ומדפדף בדפי הספר פעם שנייה ושלישית, נשכר מן הניתוחים החדים ודקויות האבחנה המשובצים בחיבור כולו.

יש מי שימצא כאן את סיפור עלייתה של אישיות רבת פעלים בסולם החברה היהודית והמוסלמית-הטורקית, דרכו של מנהיג ודיפלומט שנון במבוך הטורקלינים של מוסדות החברה היהודית המקומית, של הארגונים היהודים הבין-לאומיים ושל הפוליטיקה המקומית והעולמית. יש מי שימצא כאן ניתוח סוציו-היסטורי של דפוס מנהיגות יהודית הנמצאת על הגבול שבין הדגם של יהודי-חצר למדינאי מודרני, בין שתדלן לדיפלומט. יש מי שימצא כאן כבואה של החברה היהודית עות'מאנית, הנמצאת על סף פרשת דרכים גורלית, בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה. השנים האלו, שעמדו בסימן של תהפוכות מדיניות מקומיות ובין-לאומיות, הטביעו את חותמן על החברה היהודית בעולם בכלל ובמזרח בפרט. לתהליך התפוררותה של האימפריה העות'מאנית — לנוכח מעצמות המערב מאן ועלייתן של התנועות הלאומיות המקומיות הרפורמיסטיות מאן — היו השלכות ישירות על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית. כנבסה מצליחה לקשור בין האירועים השונים של התקופה ולהדגים אותם על-ידי נושא מחקרה.

עם התגברות השפעתן של מעצמות המערב עולה כוחו של כ"ח ברחוב היהודי ומחריף המאבק בין האוריינטציה המערבית למזרחית, בין המגמה המסורתית לרפורמיסטית. רוח הלאומיות, המנשבת הן מכיוון החברה הכללית והן מכיוון יהדות התפוצה, מזעזעת את ספיה של החברה היהודית. בעידן של מאבק אידיאולוגי חריף — בין אותודוקסים-שמרנים ובין גורמים רפורמטורים כגון כ"ח והילפספריין (Hilfsverein), ובין אלה ובין הציונים — נוצרות קואליציות שונות ומשונות, שאסתר כנבסה משכילה לתארן בבהירות, מתוך אבחנה חדה בין הסניפים המקומיים להנהגת המרכזית-הבינלאומית, ובין קרבה אידיאולוגית ל"ברית לשעה".

מגמות התיקונים, המתלוות לתנטימאת ולמהפכת "הטורקים הצעירים", חודרות גם למוסדות ההנהגה היהודית המסורתית. זו מתקשה להתמודד עם ביקורת ציבורית רחבה, הבאה לידי ביטוי הן במערכות הבחירות, הנפתחות לקהל רחב יותר, והן בעיתונות היהודית הצומחת. כוחות חדשים קוראים תיגר על ההנהגה המסורתית, סולם ערכיה ואושייותיה, אך עדיין אינם מסוגלים להיות אלטרנטיווה של ממש. מתוך החלל הריק, שנוצר בעידן של חילוף משמרות, מזדקרת דמותו של גיבור הספר, המשכיל לתמרן בין המגמות הסותרות של מוקדי כוח מתחרים בתוך חומות הקהילה ומחוצה לה.

למרות הריאל-פוליטיק, הטבוע באופיו של נחום אפנדי, מהלכיו הם פרי חינוכו

האידיאולוגי מימי בחרותו. להשכלתו — שילוב מעניין של יהדות, מזרחנות והשכלה מערבית — תפקיד מכריע בעיצוב אישיותו. שלא כמו ביוגרפיה רגילה, הפותחת בלידתו של הגיבור, בוחרת המחברת להתחיל את סקירתה ברגע כביכול טריוויאלי: מכתב תמים לארגון כ"י"ח שבו מתחנן נחום אפנדי הצעיר להעניק לו מלגה. ללמדך, שההתקשרות הזו היא הרגע המכריע בחייו; ההתקשרות מובילה בסופו של דבר להיקלטותו בסמינר לרבנים מטעם כ"י"ח. המוסד החינוכי הזה ביקש להכשיר קאדר של מנהיגים רוחניים ולהחזירם לקהילותיהם כדי שיפעלו למען שינוי פני החברה היהודית המסורתית ברוח עקרונות ההשכלה הצרפתית בלבוש של כ"י"ח. הכל כדי להבטיח את השתלבותו של הפרט היהודי במקום מגוריו בתפוצה כ"אזרח המדינה בן דת משה".

אכן ימי שהותו של נחום אפנדי בסמינר הזה הטביעו, אולי יותר מכל תקופה אחרת, את חותמם על אישיותו. זאת אולי הסיבה מדוע בחרה כנבסה לצמצם את מבחר המכתבים שפרסמה בחלקו השני של הספר לחילופי האיגרות בין נחום אפנדי ובין אנשי כ"י"ח בלבד. ובכל זאת — הצגת קטעים מהתכתבויותיו עם גורמים אחרים, יהודיים ולא יהודיים, חיונית לא פחות לפענוח אישיותו הרב גוונית. מן הבחינה הזאת לוקה הספר בחסר.

נראה לי שמותר לומר, שנחום אפנדי מייצג דפוס של אליטה יהודית רבנית, שביקשה להעתיק את האידיאולוגיה המערבית של כ"י"ח ולהתאימה לתבנית נוף מולדתה המזרחי. השאיפה לגשר בין מערב למזרח — בין הכמיהה להשכלה מערבית ולמורדניזציה ובין הרצון לסלול את הדרך להשתלבותו של הפרט היהודי בסביבתו המיידית, בעלת אוריינטציה שונה לחלוטין, ברובה מסורתית, בחלקה אנטי-מערבית — יצרה מתחים רבים. השאיפה ליישם עקרונות של תפיסה לאומית טריטוריאלית-ליברלית בשעה שזו נדחקה בידי לאומיות אתנית רומנטית — התגלתה כאשליה אנכרוניסטית, שנועדה מראש לכישלון. ניסיונה של כנבסה לבדוק כיצד משימה כמעט בלתי אפשרית זו מנווטת בידי אמן הריאל-פוליטיק הוא מסע מרתק שזור בנימה טרגית.

מאמצי ההתערבות מאן וההשתלבות בסביבה העות'מאנית מאן באו לא פעם על חשבון טיפוח הייחוד היהודי, הדתי או החילוני הלאומי. הרב נחום אפנדי תרם מעט לתחום ההלכה והמחשבה היהודית הדתית וכמתבקש, היה מסויג, כמעט עוין, לאידיאולוגיה הציונית. אך יחסו למגמות השונות ששררו ברחוב היהודי לא נבע רק ממשנה סדורה. כנבסה משכילה להציג גם את השיקולים הטקטיים הפנים-קהילתיים וגם את האילוצים החיצוניים, שהנחו את דרכו של נחום אפנדי, שהיה יותר מכל איש מעשה, אמן של ניצול קוניונקטורות מזדמנות.

רבים ימצאו מקבילות לדמותו של נחום אפנדי בדפי ההיסטוריה היהודית. כנבסה מסכמת בשאלה המעניינת: האם היה גיבורה יהודי חצר, שתדלן או מדינאי? לשון אחרת, האם פרץ נחום אפנדי את דפוס ההנהגה היהודי המסורתי, שצמח בעידן האבסולוטיזם, כשהחברה היהודית התקיימה בחסדו של השליט; והאמנם הצליח להשתלב במערכת הממשלה העות'מאנית, אם כמדינאי מן השורה או כנציג — בזכות ולא בחסד — של מעוט שווה זכויות, כפי שניתן לצפות בעידן האמנציפציה? על-ידי ניתוחה המסכם — שהוא בבחינת ניסיון להגדיר את דפוס ההנהגה של נחום אפנדי — מקנה המחברת לספרה ממד נוסף: לא רק סקירה ביקורתית של השתלשלות האירועים, אלא גם ניסיון להעריך ולשלבם

הגר הלל

בהקשר ההיסטורי הרחב. מן הבחינה הזאת חורג ספרה של בנבסה הרבה מעבר להיסטוריה הפרטיקולריסטית של דמות אחת בקהילה אחת, והוא פותח צוהר נוסף להבנת ההיסטוריה המורכבת ורבת המתחים של האליטה היהודית, שצמחה באזורי האימפריה העות'מאנית בימי גסיסתה האחרונים.

נותר רק לקוות שהתרגום לעברית לא יאחר לבוא.